

Azərbaycanda ağılar və onların tarixi kökləri

Əntiqə Rzayeva,

Azərbaycan Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin magistri
E-mail: antika_izumrud@yahoo.com

GİRİŞ

Bütün dünyada olduğu kimi, qədim Azərbaycanda da ibtidai dövrlərdə insanlar ölümün mahiyyətini o qədərdə anlamırdılar. Zənn edirdilər ki, insan gözünü yumandan sonra hansısa bir yeni həyat başlayır. Qədim şamanlığa görə, insanın ruhu göydəki ata-babanın ruhuna qovuşur, lakin zaman-zaman öz ailəsini ziyarətə, görməyə gəlir. Qədim dövrlərdən indiyə qədər həftənin dördüncü günü ruhların gəlişi günü hesab edilir, hətta hər cümə axşamı Azərbaycan ailələrində hazırlanan yeməyin içinə həyatdan getmiş insanların ruhu, adları anılaraq duz atılır. Çünki yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, həmin gün ata-baba ruhları evlərin ziyarətinə gəlir. Buna görə də qapı-pəncərə açıq qoyulmuş ki, bunlar rahat şəkildə evə daxil ola bilsinlər. Dünyanı tərk etmiş insanın bir zaman dirilərək ruhlanmasına da inam mövcud idi ki, Bizans dövrü xristianlığında da öz əksini tapmışdır (*1, sah. 58–60*). Bunu Azərbaycan ərazisində arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanan qəbirlərdəki zəngin əşyalar sübuta yetirir. Yeni olan insanın məzarına qadın və ya kişi cinsinə mənsubluğundan asılı olaraq bəzək əşyaları, onun guya axirətdə istifadə edə biləcəyi yemək-içməklə bərabər, həmçinin kifayət qədər qab-qacaq, o cümlədən keramik qablar da qoyulurdu, məsələn, kişilərin atını da öldürərək yanına basdırırdılar. İlk orta əsrlərdə və həm də islam dövründə kişi və qadın qəbirlərini bir-birindən ayırmaq üçün başdaşının üzərinə kişilərdə qılınc, qama, at təsviri və onun özünün rəsmi qrafik olaraq əks etdirilirdi. Qadının isə sənətinə uyğun olaraq, məsələn, xalçaçılıqla məşğul idisə, xalça dəsgahı, havə, cəhrə və bığaq rəsmi çəkilirdi. Əgər qadının sənəti məlum deyildisə, o zaman, sadəcə, şərti təsviri və bir də ayaqqabısı daş üzərinə həkk olunurdu.

Dağlıq Altayın türk kurqanlarının bir neçəsinə 1948–49-cu illərdə rus alimləri tərəfindən aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən zəngin maddi-mədəniyyət nümunələri mühazirəmizi bir daha sübuta yetirir. E.ə. V əsrə aid, daimi buzlaqlarla örtülmüş kurqanlarda 2500 il buzun içində qalmış çaxır, pendir və kifayət qədər geyim-kecim, xalça-xalçalar olan zəngin Sak qəbirlərinin tapılması haqiqətən insanların o dünyada dirilib və bu əşyalardan istifadə etməsi inamlarını sübuta yetirir (*II, sah. 5–17*).

Məlumdur ki, Misir dünya sivilizasiyasının ən qədim mərkəzlərindən biridir. Misirlilər hər zaman ölümə qarşı etirazlarını bildirən bir toplum olmuşdurlar və o dünyada qəbir həyatına pərəstiş edirdilər. Fironlar üçün yaradılan ilk memarlıq abidələri sayılan üçbucaq formalı ehramların daxilində yerləşən yeraltı saraylar deyilənlərə nümunədir. Belə saraylarda yalnız zəngin fironlar və onların nəsilərinin sağlıqlarında istifadə etdikləri bütün əşyaları qoyulmuş bərabər, eyni zamanda interyerdə, divar rəsmlərində

fironun həyat, döyüş və yaşayış tərzini əks etdirən rəsmlər də intensiv rənglərlə təsvir olunurdu. Doğrudur, ölümlər haqqında ilk kitabın müəllifləri olan misirlilər ölümün necəliyini barədə bilirdilər və bir kitabda yazılırdı: "Sən öləcəksən, səni dərayə atacaq. Qurdlar, quşlar sənin gözünü, üzünü, qulaqlarını, sonra bədənini didərək yeyəcəklər". Tabii ki, bu sözlər sadə insanlara aid idi. Beləliklə, əgər fironlar üçün böyük piramidalar tikilirdisə, kasıbları sadəcə həsirə büküb qəbiristanlığın kənarındakı yərğanlara atırdılar (*3, sah. 55*). Fironlar isə Misirin ən hörmətli insanları olan, mumiya işini gözəl bilən sənətkarlar tərəfindən mumiyalanırdılar. Mumiyalanma xüsusi bir mərasim idi. Ölən daxili orqanlardan azad edilir, yuyulur, içərisi xüsusi dərman mahlulları ilə doldurularaq başdan-ayağa mumiyalanıb qızıl və müxtəlif qiymətli daş-qaşlarla bəzədilmiş tabuta qoyulurdu.

Ölümün "pis şey olduğunu" qədim Azərbaycanda da bilirdilər. Keçmişlərdə bu, zərduştliüyün fəlsəfi mahiyyətini dərinlən dərk edən kahinlər – maqlar vasitəsilə izah edilirdi. Yaşamaq, gözəl və zəngin həyat tərzini sürmək xeyirxah ilah olan Hörmüzdün fəaliyyətinə daxil idi (*4, sah. 508–520*). Qış, soyuq, aclıq, ölüm isə şər qüvvələrin daşıyıcısı sayılan Əhrimənə aid olub. Beləliklə də zərduştliüyün əsas mahiyyəti şərle xeyirin mübarizəsindən ibarət idi. Onlar həmişə bir-biri ilə mübarizə aparsalar da, ayrılıqda mövcud deyildilər. İnsanlar tədricən şər qüvvədən qaçmaq üçün yollar axtarırdı və qorunmaqdan ötrü müəyyən vasitələrə əl atırdılar. Həmin üsullar – özlərini ölümdən qorumaq məsləhətləri əcdadların nəsihətləri kimi kütləyə çatdırılaraq və yayılaraq bu günə kimi gəlib çatmışdır. Belə nəsihət və bilgiləri məşhur folklorşünas Bahlul Abdulla xalq arasından toplayaraq öz kitabında qeyd etmişdir: məsələn, evdə və yaxud da həyətdə iki əlini qapıya geniş açıb tutmaq pis əlamət hesab olunur. Bu zaman tez əli çəkib əl çalmaq lazımdır ki, evdə adam ölməsin. Əl və ayaq dirəqlərini bir yerdə tutan adamın ölüm və toy günü eyni vaxta təsadüf edir. Əgər bir evdə kimsə ölübsə və gələnlərdən hansısa asqırırsa, həmin adamın kürayından vurmaq lazımdır ki, evində ölüm olmasın.

Qədim azərbaycanlıların inamına görə, yuxuda toy görmək ölümə işarədir. Əgər yuxuda saçını kəsirsənsə, qohumlarından kimsə öləcək. Yuxuda ayaqqabı geyinmək çətinə düşmək və yaxud da qəbrə girmək deməkdir. Hər gün ağlanıb-sızlanan evdə kimsə öləcəyi labüddür. Ölünün arxasınca ağlamaq, həyatdakı başqa ailə üzvlərinin də ölünün arxasınca gəlməsinə işarədir (*5, sah. 150 – 151*).

Belə bir faktı Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun əməkdaşı, professor Kübra Əliyeva 2012-ci ildə qədim Qafqaz Albaniyasının incəsənəti və memarlığı ilə

alaqədar ölkəmizin şimal-qərb bölgəsində apardığı tədqiqatlar zamanı Qax rayonunda bir qadının söyləntiləri əsasında qələmə alıb. Biz də öz növbəmizdə bu hadisəni oxuculara çatdırmaq istərdik: bir ailədə qırx il ömür sürmüş qadının həyat yoldaşı rəhmətə gedir. Zavallı qadın ərinə sonsuz məhəbbət bəslədiyindən o, rəhmətə gedən gündən qəbrini sərsər ziyarət edərkən göz yaşını axıdımış. Orada ağı deyərək məzarı oxşayırmış. Qonşular yığışib bu xanıma hər gün qəbir üstə getməməyi tövsiyə edirdilər. Qadınlardan biri də Kübra Əliyevanın gəlininin anası Gülarə Şamxalova imiş. Ağlayıb-sızlayana müraciətlə deyirmişlər: "Getmə, günahdır. Bir oğlun var, onu düşün". Lakin zavallı qadın heç kimə məhəl qoymadan davam edirmiş. Həyatdan köçmüş ərinin qırxı çıxmamış yeganə oğul övladı maşın qəzasına düşərək rəhmətə gedir. Qadın sonralar Kübra Əliyevaya özü etiraf edərək insanların sözlərinə məhəl qoymadığına görə təəssüf hissi keçirdiyini və yeganə oğlunu itirdiyinə çox üzüldüyünü söyləmişdir. Bu hadisə 2012-ci ilin iyul ayının iyirmi səkkizində baş verib.

Azərbaycan xalqı arasında belə bir inam formalaşmışdır ki, guya bir evdə çoxlu göz yaşını tökülərsə, yaxından axan çayın suyu da elə o axan göz yaşını kimi olar və axın sürəti də çoxalır. Yəni təbiət də canlı olaraq insanların dərdinə şərik çıxır. Fərz edilir ki, çox ağlamaq ölənların ruhlar saltanatına getməyinə əngəl törədir (*5, sah. 56*).

İnsanlar ölümün labüddü olduğunu bilsələr də, rəhmətə gedən hər bir üzv üçün evdə şivən qoparırdılar. Şivən Azərbaycan ərazisində qədim dövrlərə aiddir və islamaqədərki dünyagörüşüylə əlaqədardır. Şivən ritualı rəhmətə gedənin evdən götürülüb qəbir evinə aparılma mərasimində daha şiddətli şəkildə olur. Qadınlar, qızlar özlərinə xəsarət yetirərək başlarını açıq, saçlarını töküblər, dizlərinə vurub dirəqləri ilə üzvlərinin dərisini qopardırlar və doğmalarının torpağa basdırılmasına məhız bu şəkildə etirazlarını bildirirlər, məsələn, "Kitabi-Dədə Qorqud"da yuxarıda bəhs etdiyimiz şivən ritualı belə keçir. Burla Xatun özünü payız alması kimi qırmızı yanaqlarını didir, qarğının rəngi kimi qara saçlarını yolur və qışqırır:

Yanar bağrım döndü qana,
Buna necə dözsün ana?!
Oğul! Oğul!
El-obamin arxası oğul!..
Qarşı yatan qarlı dağın
Ucası oğul!
Qaralınca gözlərimin gur işığı,
Doğma vətən torpağının yaraşığı.
Qızılılan sancmamışdan ağı bədənim
Şişir mənim,
Oğul dardı ürəyimi deşim-deşim deşir mənim...

və ağlamağa başlayır (*6, sah. 230*).
Azərbaycanda əsrlərboyu rəhmətə gedən insanların yas mərasimində oxunan ağların məzmunları yaxın olsa da, eyni zamanda bir-birindən fərqlənir. Bu ağılar ya şeir və ya da ki nəsr formasında

da, öz məzmununa görə bir neçə hissəyə bölünür. Qadının öz əri ağlaması, qızın, yaxud da oğlanın öz nişanlısını və həyat yoldaşını ağlaması, digər əzizləri itirən zaman ağlamaq və ümumiyyətlə, xalqın qəhrəmanları və padşahlarını ağlaması fərqlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, istər ağılar, istərsə də laylalar, oxşamalar musiqi, səs və məhni vasitəsilə müşayiət edilir və musiqi tədqiqatında əhəmiyyəti əvəzsizdir. Bu məqalədə ağılar, oxşamaları musiqi mədəniyyətimizin qədim köklərinin öyrənilməsi üçün tədqiq etməyi özümizə borc bildik; məsələn, "Apardı sellar Saranı" adlı məşhur xalq mahnısında aşağıdakı sözləri nəzərə çatdırmaq istərdim.

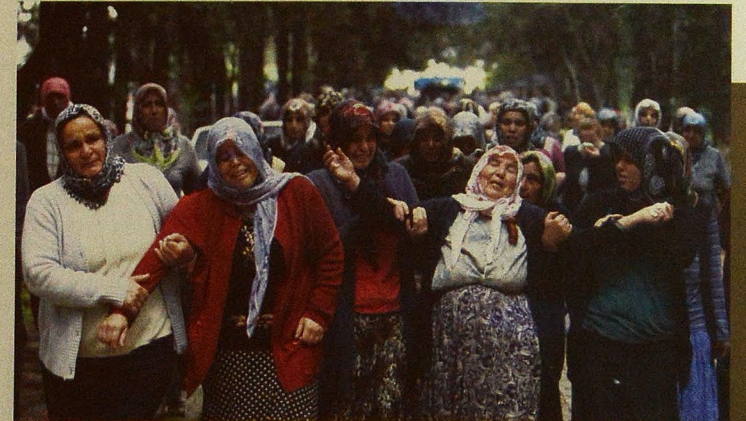
Gedin, deyin Xan çobana,
Gəlməsin bu il Muğana.
Muğan batıb nəhaq qana.
Apardı sellar Saranı,
Bir alagözünü balanı.

Arpa çayı aşdı-daşdı,
Sel Saranı aldı, qaçdı,
Alagözünü, qələməqaşlı.
Arpa çayı dərin olmaz,
Axar suyu sərin olmaz,
Sara kimi gəlin olmaz (*7, sah. 39*).

Ağılar böyük şəxsiyyətlə və ya padşahlara üçün də olur; məsələn, "Cami-ət-tavarix" əsərinin müəllifi Rəşidəddin, Qazan xanının ölümünü təsvir edərkən belə yazır: "Təbriz əhalisi üzvlərini cırıb, saçlarını yolub, əynilərinə palaz geyib, başlarına torpaq tökərək bağıraraq ağlayırdılar və bu mərasim 40 gün davam etdi" (*8, sah. 207*).

Azərbaycan görkəmli alimi Elməddin Əlibayzadə öz kitabına mö. VII əsrin güdrətli Turan-türk hökmdarı, qəhrəman Alp Ər Tonqanın ölümünə matəm nəğmələri – ağılar bölməsində aşağıdakı şeiri daxil etmişdir:

"Alp Ər Tonqa derlər bir xaqaq vardı,
Ona yer üzünü dar, göyünü dardı.
Tuğ eləmişdi göyünə günəşi.
Bilgəlikdə dəxi yoxdu bir eşi.
Göy Türk, Uyğur, Karluk və Qaraxanlı.

Daha neçə Türklər, adları şanlı,
Onu özlərinə ata saydılar,
Şöhretini dörd bucağa yaydılar.
Uçmağa varınca ol ulu xaqan,
Yıxıldı üstlərinə göy kurqan...

Añça qanlı yaş töküb yoğladılar,

Çığırşib ağladılar, ağladılar..." (9, səh. 239).

Məsələn, XVIII əsrdə yaşamış Qarabağ xanı İbrahim xanın həyat yoldaşı rəhmətə gedən oğlu üçün belə ağı oxuyur: "Gözümdən uzağa getmə, mənim sevimli oğlum, vay, fikrim, xəyalim, ürəyim, şirin canımda olan oğlum, vay, mən sənəzsiz qüssələnin yanırım, oğlum, vay, zəhmli və güclü Cavadım. Elə etmə ki, səni unudum, layiqli Cavadım mənim".

Dədə Qorqud əsərində Banu Çiçək ağı çəpkəni çıxararaq qara libasa büründü. Payız almasını xatırladan yanaqlarını çirəyə dedi: "Mənim al dodaqlarımın sahibi, heyif mənim bədənim və ağılim ümidi, heyif mənim qəhrəman şahım, heyif mənim şahin şahım, duyunca simanı seyr etmədim, mənim igid xanım. Hara gedib məni

ətər etdin, ruhum, igidim mənim. Gözlərim səni gördü, ürəyim səni sevdi, bir yastığa baş qoyduğum heyif olmuşum. Heyif Qazan xanın kəməkçisi. Heyif oğuzların carçısı, Beyrək!" (Dədə Qorqud).

Görkəmli folklorşünas Bəhlül Abdulla öz araşdırmalarında qeyd edir ki, ağlıların ən kəskin və dəhşətli ananın öz ölmüş uşağını ağ-lamasıdır ki, burada oxşama, ləlay, ağı hamısı bir yerdə ifa edilir.

Əzizim tikə-tikə, doğrandın tikə-tikə,

Anan sağını yolur, kəfənin tikə-tikə.

Göydə gedən sənələr, bir-birinə yan alar,

Nalə çəkər, saç yolar, oğlu ölmüş analar (10, səh. 14).

NƏTİCƏ

Nəticə etibarilə qeyd edək ki, əsrlərboyu Azərbaycanda ölənlər üçün marhummun qohum-əqrəbələri yas mərasimləri keçirib və ağılar söyləmişlər. Bu ağılar qoşma janrında olub səsli musiqi ilə müşayiət edilirdi. Həmin ənənə bu gün də Azərbaycanın bir çox rayon və kəndlərində davam etməkdədir. Onların toplanması "olum"la qoşa olan ölüm musiqisinin, yəni "ağı" adlanan matəm musiqi janrının araşdırılmasına, milli xalq musiqisinin öyrənilməsinə imkan yaradır. ♦

Ədəbiyyat:

1. Prof. dr. Kübra Əliyeva. "Ornament tarixi", 1-ci hissə, Bakı, 2012.

2. С. И. Руденко. "Древнейшие в мире художественные ковры и ткани из оледенелых курганов Алтая". Издательство «Искусство», Москва, 1968.

3. Ağayar Şükürova. "Kulturologiya", Bakı, "Elm", 1998.

4. Prof. dr. Kübra Əliyeva. "Zərdüştlük və Azərbaycanda Novruz bayramının tarixi kökləri", Naxçıvan və Doğu Anadolu Abidələri Uluslararası Simpoziumu, 11-12 mayıs, 201, Naxçıvan, Baskı Tarixi, mayıs 2016-cı il, səh. 508-520.

5. Бахлул Абдулла. "Азербайджанский обрядовый фольклор и его поэтика", Баку, "Элм", 1990.

6. Azərbaycan Xalq Ədəbiyyatı – Qorqud ədəbiyyatı. Bədii əsərlər, Bakı – 2004.

7. Rafiq Sayad oğlu Babayev. "Min bir mahnı", 2-ci nəşr, Bakı, 2001, səh 39.

8. Фазлулла Рашид - Ад-Дин. "Джами Ат-Таварих" (сборник летописей). Том 3, Перевод с персидского языка А.К.Арендса. Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР. Баку, 1957.

9. Elməddin Əlibəyazadə. "Azərbaycan xalqının mənavi mədəniyyət tarixi", Bakı, Gənclik, 1998.

10. Təhməsis M.H. "Xalq ədəbiyyatımızda mərasim və mövsüm nəğmələri", Elm. nam. diss.// Bakı: ADU kitabxanası, 1945, səh. 139.

Резюме

В представленной статье речь идет об истории сохранившихся до наших времен древних традиций, обычаев и траурных церемоний Азербайджана. Особое внимание уделяется описанию похорон, которые сопровождался исполнением наполненных печалью и скорбью по усопшему песен "ахылар", сложенных в жанре "гошма". Показан кульминационный момент траурной церемонии, который назывался "шивен" (вопл), когда гроб сопровождается душераздирающими возгласами плачущих и метущихся родственников.

Ключевые слова: горе, скорбь, фараон, зороастризм, вопиющий.

Summary

The laments in Azerbaijan and their historical roots

The article describes about the history of performed in postposition genres, a high-wail, sad lullaby, heart-rending mode songs by the relatives of deceased peoples at the funerals in ancient times in Azerbaijan which is actual up to now and so-called among nation "elegy". Scratching face, hair plucking were the culmination limit of this ceremony and during the burying ceremony of the dead, shouting and screaming were accompanied, which is called "sobbing".

Key words: elegy, lullaby, wails, Pharaoh, Zoroastrianism, sobbing.